

מסורות

מחקרים במסורות הלשון ובלשונות היהודים

כרך יט-כ

בעריכת

דוד מ' בונים ועפרה תירוש־בקר

ירושלים ה'תשע"ט

תוכן העניינים

ה		פתח דבר
1	עוללות שהיו לפרי הילולים	נחם אילן
15	הרכיב העברי בידיש החרדית בישראל ובארצות הברית: התרחקות לקסיקלית	דלית אסולין
39	על שימוש ייחודי במילה עברית בשרח המערבי למקרא	משה בר־אשר
49	הסולִיטָרִיאוּ, שימושיו וגלגוליו	דב הכהן
69	בין לשונם של "טעוני טיפוח" ל"עברית מזרחית": בחינה היסטורית וסוציולינגוויסטית	יהודית הנשקה
91	"ספור הנס לחנוכה יסדתיהו אני ובני ידידי": מקור ועיבוד לפיוט "מי כמוך" לחנוכה מאת ר' רפאל אהרן מונסוניגו ובנו ר' ידידיה	רחל חיטין־משיח ותמר לביא
107	שני סיפורים ערביים־יהודיים עממיים מהגניזה	רחל חסון
151	בתי שיר ערביים בשירות הבלשנות העברית והפילוסופיה היהודית בימי הביניים	יוסף יובל טובי
175	"ישלח מלכי איש מלאכי": שיר חתונה דו־לשוני, עברית וצרפתית עתיקה	יעקב ישראל סטל וסיריל אסלנוב
183	אוצר המילים הייחודי בערבית היהודית שבפי הקראים במצרים במאה העשרים	גבריאל מ' רוזנבאום
209	דרכי תרגום הבינוני בתרגומים איטלקיים־יהודיים של חתימות הברכות בתפילת שמונה־עשרה	מיכאל ריז'יק

239	יעל רשף ועינת גונן	שקיעים אשכנזיים בעברית המדוברת של ראשית שנות השישים
265	אורה (רודריג) שורצולד	הגדת סיאטל בלאדינו: בין מסורת לשינוי
IX	תקצירים באנגלית	

כתובות המחברים המשתתפים בכרך זה

פרופ' נָחֵם אילן, המכללה האקדמית חמדת הדרום, nahem.ilan@gmail.com | ד"ר דלית אסולין, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, dalitassouline@gmail.com | פרופ' משה בר-אשר, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, moshe.bar-asher@mail.huji.ac.il | ד"ר דב הכהן, המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, dkcohen@neto.net.il | פרופ' יהודית הנשקה, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, henshke@gmail.com | פרופ' רחל חייטין-משיח, מכללת לוינסקי לחינוך, rachelmashiah@gmail.com | ד"ר תמר לביא, המכללה האקדמית חמדת הדרום, lavitamar@gmail.com | ד"ר רחל חסון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, rachel.hasson@mail.huji.ac.il | פרופ' יוסף יובל טובי, החוג לספרות עברית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה, yoseftobi@gmail.com | יעקב ישראל סטל, רה' חיי אדם 28, ירושלים, alfabita99@gmail.com | פרופ' סיריל אסלנוב, אוניברסיטת אקס-מרסיי (AMU); המכון האוניברסיטאי של צרפת (IUF); האוניברסיטה הממלכתית של סנקט-פטרבורג, msaslan@mail.huji.ac.il | פרופ' גבריאל מ' רוזנבאום, החוג לשפה וספרות ערבית, האוניברסיטה העברית בירושלים, gabicaire@gmail.com | פרופ' מיכאל ריז'יק, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, mryzhik76@gmail.com | פרופ' יעל רשף, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, yael.reshef@mail.huji.ac.il | ד"ר עינן גונן, החוג לתרבות העברית, אוניברסיטת תל-אביב, gonene@post.tau.ac.il | פרופ' אורה (רודריג) שורצולד, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, ora.schwarzwald@biu.ac.il

עוללות שהיו לפרי הילולים

מרדכי עקיבא פרידמן, מילון הערבית-היהודית מימי הביניים לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח וקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן, ירושלים תשע"ו, כב + 1017 עמ'

הרקע

מילונו של פרופ' יהושע בלאו, שראה אור לפני למעלה מעשור, משמש אבן דרך אסטרטגית בחקר הערבית היהודית של ימי הביניים.¹ בלאו הקפיד לציין בכל מיני הזדמנויות שאין זה "מילון הערבית היהודית של ימי הביניים" אלא רק של הטקסטים שקרא, אולם כל העוסק בערבית יהודית ימי ביניים יבין ובתרגומה לעברית יודע עד כמה מילונו של בלאו חיוני, עשיר ומעורר השראה. בלאו ראה במילונו במידה רבה של צדק מעין סיכום של מפעל חייו.² התחושה בקרב רבים הייתה כי יחלפו שנים רבות עד שיעזו מישהו לכתוב מילון אחר לערבית היהודית של ימי הביניים. והנה חלף כעשור בלבד, ופרופ' מרדכי עקיבא פרידמן זיכה את הרבים במילון נוסף. המילון מיועד רק לערכים השונים מן הערבית הקלסית, ובזה הוא ממשיך את מפעלו של בלאו. כותרת ספרו מלמדת על גבולותיו. הספר הוא אחת התוצאות הלא מתוכננות של "ספר הודו", מפעל שהחל בו פרופ' שלמה דב גויטיין המנוח (1900–1985) אך לא עלה בידו להשלימו, והוא ביקש כי תלמידו המובהק מרדכי עקיבא פרידמן ישלים את המלאכה.

1 'י בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו. ביקורת חשובה עליו כתב, F. Corriente, "Notes on a Basic Work for the Study of Middle Arabic", *Collectanea Christiana Orientalia* 4 (2007), pp. 311–355

2 בלאו, שם, עמ' ח.

גויטיין החל בהכנת ספר הודו כבר בשנות החמישים של המאה הקודמת, אך תוך כדי כתיבתו החליט שמכיוון שרוב סוחריו הודו היהודים באו מאזור הים התיכון והיו בעלי קשרים שם, אי אפשר להבין את ספר הודו בלי לחקור את יהודי הים התיכון וחברותיהם. כרך המבוא המתוכנן היה למפעל המחקר הגדול של גויטיין – חמישה כרכים עבי כרס של חיבורו המונומנטלי על חברת הגניזה. הכרך החמישי וכרך המפתחות ראו אור רק לאחר מותו.³ אחד מפירי הפירות של חיבורו של גויטיין היה המילון שהוציא דים ב-1994.⁴ רק בתשס"ט ראה אור הכרך הראשון של ספר הודו בזכות מסירותו ולמדנותו של פרידמן, ומאז הופיעו עוד כרכים.⁵ בהקדמתו לכרך הראשון הביא פרידמן את תולדות התהוותו של ספר הודו וגלגוליו מראשית העבודה של גויטיין עליו ועד לתחילת פרסומו בשלהי העשור הראשון של המאה העשרים ואחת.⁶ צורתו החיצונית של המילון זהה לזו של כרכי ספר הודו, שנדפסו בסדרת "אוריניס יודאיקוס" של מכון בן-צבי.⁷ גם מבחינת הסימון הפנימי של פרסומי הסדרה הזאת, המילון (סדרה א, כרך ז) תוכף ל"ספר הודו ד (ב)" (סדרה א, כרך ו). על כל אלה יש להוסיף עוד שלושה חלקים של ספר הודו שטרם ראו אור (ה-ז).⁸ אולם כפי שהכריז פרידמן בכותרת חיבורו, יש בו יותר ממה שזימן לו ספר הודו.

תכולת המילון ומבנהו

המילון כולל ערכים רבים המושתתים על תעודות נוספות שקרא פרידמן, ומנייתן חושפת את תחומי העניין העיקריים שלו. בראשם ניצבים הרמב"ם ובנו רבי אברהם

3 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I-VI, Berkeley-Los Angeles-London 1967-1993

4 W. Diem & H. P. Radenberg, *A Dictionary of the Arabic Material of S. D. Goitein's A Mediterranean Society*, Wiesbaden 1994

5 ש"ד גויטיין ז"ל ומ"ע פרידמן, ספר הודו א: יוסף אלֶלְבֶּדִי סוחר-הודו הגדול, ירושלים תשס"ט; הנ"ל, ספר הודו ב: מִצְמוֹן נגיד ארץ תימן וסחר-הודו, ירושלים תשע"א; הנ"ל, ספר הודו ג: אברהם בן יגו סוחר ויצרן בהודו, ירושלים תש"ע; ספר הודו ד (א): חלפון ויהודה הלוי – לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר דגול, ירושלים תשע"ג (כרך זה הוא של פרידמן בלבד בלי שותפות גויטיין); הנ"ל בסיועו של א' אשור, ספר הודו ד (ב): חלפון הסוחר המשכיל והנוסע הגדול, ירושלים תשע"ג.

6 גויטיין ופרידמן, ספר הודו א (הערה 5 לעיל), עמ' יא-יט.

7 להשלמת ההקשר אוסיף שהמילון הוא חלק גם מסדרת "מקורות לתרבות ישראל של קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן".

8 כדבריו המפורשים של פרידמן בהקדמתו למילון, עמ' ט.

(ראב"ם) ומפעלם הספרותי והמנהיגותי. אלה מעסיקים את פרידמן כבר יותר משנות דור ומניבים הרבה מחקרים חשובים, מחדשים ומאירי עיניים. לצידם יש להוסיף את מחקריו המפורטים והמסועפים של פרידמן בענייני שידוכים, אירוסים ונישואים, ויחסי הגומלין בין בני זוג. מאחר שראב"ם מעסיק את פרידמן כבר שנים רבות הוא לא נמנע מלקרוא מפרסומי אחרים על ראב"ם, ואף לחיבורים אלה יש הד במילון. כללו של דבר: חמש מאות התעודות של ספר הודו הן התשתית של המילון, אולם נופו חורג הרבה מעבר להן. כעדות בעל הדבר: "כשני שלישים מן הערכים במילון כוללים לפחות מובאה אחת מתעודות ספר הודו".⁹ בסך הכול יש במילון 8,191 ערכים על פי הפילוח הזה: 3,044 ערכי משנה ועוד 5,147 ערכים שמהם 3,488 הם שמות פועל או שמות עצם וחלקי דיבר אחרים ועוד 1,659 פעלים.¹⁰

המילון מסודר על פי סדר הא"ב העברי, שכן לדברי פרידמן "כיוון שכמעט כל הטקסטים בערבית-יהודית כתובים באותיות עבריות ולא באותיות ערביות נראה לי סדר זה במילון לערבית-יהודית טבעי יותר מסדר האל"ף בי"ת הערבי".¹¹ הוא הדין בסדר הפנימי בתוך כל אות.

פרידמן הוסיף בסוף המילון נספח וכותרתו "הערות לדקדוק הערבית-היהודית" (עמ' 933–941), והכוונה כמובן לספר היסוד של בלאו.¹² העניינים הנדונים כאן נמנו על פי הסדר שבספרו של בלאו: הכתיב והמבטא, תורת הצורות, תחביר, ובכל פרק סיעוף משנה, אף הוא בעקבות ספר הדקדוק של בלאו. שמונה עמודים אלה הם מעט המחזיק את המרובה. ההערות הללו כוללות דברים שרובם אינם רשומים אצל בלאו ומיעוטם צוינו שם כנדירים.

אחרי הנספח באו הקיצורים הביבליוגרפיים (עמ' 943–968), והם בכואה מדויקת של רוחב דעתו ועושר עולמו של פרידמן. חוקרי הטקסטים בערבית היהודית יודעים כבר מתחילת דרכם כי מילים רבות נכתבות בלא הניקוד הדיאקריטי ולעיתים בכתיב "שגוי", ויש שהכתיב משקף את אופן ההגייה בשפה הדבורה. כדי להקל על המעיינים במילון הביא פרידמן מפתח ערכים ושורשיהם (עמ' 969–994) לרוב הצורות המתועדות במילון. המילון נחתם במפתח כתבי יד ומקורות (עמ' 995–1017), הממוין בתוכו לתעודות ספר הודו, כתבי יד שאינם בספר הודו, חיבורים. עיון בסעיף הזה מלמד למשל על מרכזיותו של ספר העיון של ראב"ם "כפאיה אלעאבדין" (המספיק לעוברי

9 שם.

10 אני מודה לידידי ד"ר אמיר אשור, שסייע רבות בידי פרידמן בהכנת המילון, על שהעמיד נתונים אלה לרשותי.

11 פרידמן, מילון, עמ' י.

12 ' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תשכ"ב; וכמהדורה מורחבת ירושלים תשל"ט.

השם) במילון זה. המפתחות הללו כוללים ציונים למובאות שבהן שונה הפענוח או התרגום מן כתב היד או החיבור שפורסם כבר. ככלל, כל ערך וערך משנה בא בלוויית דוגמה או דוגמות, הממחישות את שימוש בפועל. דעת לנכון נקל שלא כל הטקסטים יצאו מתחת יד אחת ואין בעצם השימוש בהם להעיד על תקינות השפה. המילון משקף אפוא את השפה החיה ואת דרכי השימוש בה בפועל, ובדרך זו מאפשר לקורא לחוש את "דופק החיים הלשוני" בימי הביניים. פרידמן ידוע כמלומד זהיר וקפדן. שתי התכונות הברוכות הללו ניכרות היטב במקומות רבים במילונו בשני אופנים: לעיתים הוסיף סימן שאלה בסוף ההגדרה; הגדרות רבות הן כלליות בלבד. בנסיבות אחרות היה מוטב להמתין עם ערכים גולמיים עד שהגדרתם תושלם ותתלטש. לדעתי צדק פרידמן כששילב במילונו גם ערכים מסופקים ו"מבושלים למחצה", ואסביר: המילון הוא פרי עבודתו במשך כיוכל שנים. הוא אחד המלומדים המובהקים בעולם בחקר הגניזה. הספקיו מרשימים מצד כמותם ואיכותם כאחת.¹³ אני מאחל לו עוד שנים רבות בבריאות, בצלילות ובמחקר פורה. אולם החתירה לשלמות עלולה לעכב ולעיתים גם למנוע פרסום ממצאים חשובים שגם בהיותם חלקיים הם משמשים נקודת משען ותמך למחקרים נוספים. זה בדיוק מעמדו של מילונו של פרידמן, אשר משמש כבר עתה, זמן קצר לאחר הופעתו ברפוס, כלי עזר רב חשיבות לעשרות ואולי למאות חוקרים, הבקיאים פחות ממנו בערבית יהודית. אלו יכולים עתה לאשש או להפריך את השערותיהם בזכות המילון העשיר הזה ובזכות הערותיו-הארוטיות המלומדות והשקולות. המילון הוא ביטוי מופתי אפוא לא רק ללמדנותו של פרידמן אלא גם לתבונתו ולאחריותו המקצועית. הערכים החלקיים, הכלליים מדי והמסופקים ישמשו מעתה רשימת תיוג לחוקרים שיבואו בעקבותיו ובהשראתו, ובזכותו יוכלו אף הם להרים את תרומתם לשכלול המילון ולהעשרתו.

ערכים שיסודם בטעות

דרך כלל מילונאים מביאים בחיבוריהם רק את מה שהולם את כותרת חיבורם ומה שנחשב בעיניהם ראוי ותקין. פרידמן נהג כאן אחרת, וגם על כך יש להודות לו. סוגריים מסולסלים מסמנים "ערך הנזכר במילון אחר או בספרות המחקר אך יסודו בטעות" (עמ' כב). כבר נהג בלאו כך, ופרידמן המשיך את דרכו. רשמתי לפניי כשבעים ערכים כאלה, ובהם הסביר פרידמן מה מקור הטעות לדעתו. כדרכו, הלשון שנקט מאופקת ומכבדת, ועדיין "האמת תוֹרָה דרכה".

13 בקיצורים הביבליוגרפיים שכסוף המילון יש יותר מארבעים פריטים פרי עטו של פרידמן!

עניין מרתק וחשוב ביותר מבחינה מקצועית וחינוכית כאחת הוא הדיון של פרידמן בטעויות ובפענוחים שגויים שלו בעבר וכיצד עלה בידו לתקנם לאחר זמן (עמ' יג-יט). כאן באו לידי ביטוי מופתי למדנותו וענוותו, ומעתה לקחי הם גם לקחי כל אחד מקוראיו.

עולמות התוכן המשתקפים במילון

כאמור, ספר הודו היה המניע הראשון לכתיבת המילון. ואכן, עולמם של הסוחרים עם הודו ניבט כמעט מכל עמוד. יש בו הרבה מונחים הקשורים בחוזים ובדרכי הסחר, ולצידם שמות של צמחים ותבלינים, אבני חן ומוצרים שסחרו בהם. גם המידע הגאוגרפי מתעשר הרבה בזכות המילון, בהעמידו רשימת מקומות הנזכרים בתעודות הגניזה. התרבות החומרית ניכרת בשמות אריגים, כלים וחפצים. תחום מוגדר וחשוב לעצמו הוא עולם הספנות. דווקא בתרבויות שהיו בעיקרן יבשתיות (הן התרבות היהודית הן המוסלמית) יש למונחי הספנות שבמילון משקל סגולי מיוחד.

לצד כל אלה אציין את מונחי התאולוגיה וההגות שתועדו במילון, אשר מצטרפים למפעלי מחקר קודמים שלא נמר טעמם.¹⁴ סניף להם הם מילים וביטויים הקשורים בפולמוס, כגון "כְּבִיסָה – דחיית יום טוב למחרת" (עמ' 360). המקור הוא דברי קרקסאני והקשרם פולמוס עם הרבניים בעניין זמנו של חג הסוכות. המילון זורה אור יקרות על עולם התרבות של היהודים תחת שלטון האסלאם, ומוסיף לא רק מידע אלא גם תובנות. אסתפק בשתי דוגמות: (א) המונחים הערביים המשמשים לציון בית הכנסת. אלה באים במילון כמובן בתפוזרת. צירופם כאחד מלמד שהם שאולים מהקשרי תרבות מגוונים, ורובם בעל משמעות בהווה האסלאמית: מַגְלָס (עמ' 105) לציון בית כנסת פרטי; מַגְמָע (עמ' 111); כְּנִיס, כְּנִיסִיָּה, כְּנַס (עמ' 373); מַסְגָּד – בית תפילה, בית כנסת (!; עמ' 561);¹⁵ (ב) היחס אל המוות. פרידמן הביא במילונו את הערך "חֵיאָהּ פְּלֵאן – פלוני המנוח" (עמ' 268) והוסיף את ביאורו של פרופ' משה פיאמנטה, ערביסט דגול בפני עצמו, ולפיו חָשַׁשׁ מהבעה מפורשת של מילים "רעות" ושליליות הביא את יהודי תימן לנקוט לשון סגוי נהור. פרידמן חלק

14 די לציין בהקשר זה את חיבוריהם של י' קלצקין, אוצר המונחים הפילוסופים, א-ג, ברלין תרפ"ח-תר"צ; י' אפרת, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים: מונחים ומושגים, תל אביב תשכ"ט.

15 לשימוש דומה בטקסט בערבית-יהודית מן המאה השש-עשרה ראו נ' אילן, "סיפור צרעת נעמן: עיון ספרותי בפאראפראזה בערבית-יהודית", תעודה יד (תשנ"ח), עמ' 37-39.

עליו וטען כי העניין מורכב יותר וכי המונח מביע תפיסה דתית שצדיקים במיתתם נקראים חיים, והכוונה בתיבה "חיים" היא לחיי העולם הבא.¹⁶ אביא עתה כמה דוגמות ממוינות על פי נושאים כדי להטעים את הקורא מן השפע התרבותי והלשוני שהמילון מציע. ההגדרות והסוגריים באים כאן בלשונו של פרידמן. חלק מן המונחים יכול להידון ביותר מאמת מידה אחת.

השפעות להגיות

דומני שהביטוי המובהק ביותר להשפעת הלהגים (הדיאלקטים) הוא השימוש המגוון במיליות, במילות יחס ובכינויי רמז. דוגמות מובהקות: השימושים המגוונים של דָלַךְ (עמ' 145–147), ההוראות המיוחדות של ו' (עמ' 168–169), ערכי המשנה של חֵילָה (עמ' 270–271) ושל כִּיף (עמ' 365–366). במקומות אחדים יש הדים לכתיבה על פי השמיעה: מִנְפֶסָה (> *מִן נֶפֶסָה; עמ' 535); אֶסְעָה/אֶסְעִי בהוראת עתה, נא (עמ' 575), וכן להשפעה להגית, כגון: סָגִיר (> צָגִיר; עמ' 561). פרידמן ציין שם שבלאו העיר כי זהו קו לשוני תימני, ואילו הוא הביא דוגמות מצפון אפריקה. ריבוי צורות: 'אשתקד' מובע בתשע צורות וביניהן חילופים קלים – עאם/עאמא, עאם אֹל, עאם אלאֹל, אלעאם אלאֹל, מן עאם אֹל, פי עאם אֹל, פי אלעאם אלאֹל, פי אלעאם אלפארט, עאם קאבל (עמ' 627–628).

ריבוי משמעים למילה אחת או לצרף אחד

ריבוי המשמעים מעיד על חיות השפה ועל עושר המשלבים המתועדים במילון. הינה דוגמות אחדות: אֶמֶר – מצב קשה, קשיים, צרות, פגעים; חפץ, סחורה; שררה, שלטון; דבר(ים) טוב(ים) (עמ' 23); עָלִי וְגָהּ אלאֹרֶץ – על פני האדמה; בכל העולם (עמ' 177); מוֹסֵם – חג (הקבוע בתקופה קבועה), יום טוב, עונת חג; מונסון (עמ' 200); חֶאגָה – חפץ, כלי, דבר; מילוי צורך (לשון קצרה); סחורה (עמ' 256–257); טָרִיק – מסע, נסיעה; פעם; צרה, פגע; קורות, מצב (עמ' 343–344); בִּידָה – כתוב בידו; גבה או לקח כסף בידו (ללא תיווך); הוא חייב; בשליטתו, בכוחו לעשות (עמ' 351); פֶּעַל אֵלִיּוֹם מִדָּה – זה זמן כך וכך נמשכת הפעולה; זמן מסוים לפני היום קרה המקרה, לפני כך וכך זמן (עמ' 356); מִכָּאן – דירה; מעמד חשוב, דרגה נישאת; חנות (עמ' 363); כִּלְמָה – סמכות; אמונה, דת, קהל מאמינים (עמ' 369);

16 עוד הפנה פרידמן לספר הודו, ב, עמ' 253 הערה 32, שם העיר גויטיין שאולי מקורו בברכות יח ע"ב: "שאפילו במיתתו נקרא חי".

כְּרֵמָה – משימה או תפקיד שממלאים לכבוד פלוני; מכתב ברכה, איגרת הוקרה, מכתב הנשלח לנכבד; שליחות מטעם הממשלה; משרה, הנהלה (עמ' 397); כְּטָבָה – דרשה של בעלי המדרש או של דרשן בבית הכנסת; סוג פיוט; שידול (?; עמ' 403); מְנַטֵּר – חפץ; ארמון של הר חֻקָּאת בעדן (עמ' 516–517); עָלֵי נַפְסָה – למחייתו, לקיומו; על דעת עצמו, מרצונו החופשי (עמ' 534); בֶּטֶט עֲדָרָה – סלח לו; הביע את תודתו (?; עמ' 618); עֵהָד – ידידות, חברות; מועד, חג (?; עמ' 620); עֵמָל – הלכה למעשה, המנהג הלכה למעשה, מנהג; איכות תוצרת עבודה; תשלום בעד עבודה, בעד ייצור (עמ' 655–656); אֶצְחָבְנָא – חברינו היהודים, בני דתנו; חברינו הרבניים, בני עדתנו (בניגוד לקראים); חברינו הקראים (בני עדתנו), בניגוד לרבניים (עמ' 733–734); מְקָרֵם – ממונה בראש; דיין; חלק מכסף הכתובה שניתן לכלה בעת השידוכין, האירוסין או הנישואין; מורשה של בעל דין המופיע במקומו בבית משפט, עורך דין (עמ' 776).

השפעת העברית והארמית

הפעלים בשע, אבשע, בהוראת התאסלם (עמ' 68) נגזרו מן פשע שבכעברית; מְגִיֵּר – גֵּר, מי שנתגייר (עמ' 101); דראש – דרשה (שדרש דרשן או חכם בבית הכנסת) (עמ' 144); בערך טיית) – ערבי(ת), כתב פרידמן: "מניח אני שזו הצורה המקורית על פי שם השבט 'טיי' ולפעמים הוסיפו עי"ן (טייעא וכו') כסימן לגנאי [...] בדרך כלל משמשת המילה במשפט שיסודו עברית או ארמית וספק אם ראו בה ערבית או ערבית-יהודית" (עמ' 326); סֵדֵר – סדר מסדרי התורה שקוראים בשבת לפי המחזור התלת-שנתי (עמ' 562); מן השורש העברי סכ"ם נגזר הפועל בבניין הרביעי אֶסְכֵם עָלֵי רְאִיָּה – הסכים (לדעתו; עמ' 576); מן עניין באה צורת הרבים עֲנִיאָנָא – עניינות, היינו קריאות התורה המיוחדות לחגים (עמ' 664–665); מעריבאת הן מעריבות (סוג של פיוטים; עמ' 675); פסוקי הגט, היינו הצהרת איש לפני כתיבת גט לאשתו וחתמתו, מובעים בשתי צורות: פֹּאסִיק, פֶּסֶאסִיק (עמ' 700); קדס II-ה' – סידר לו קידושין, ערך את טקס הקידושין שלו (עמ' 777); קְנִיאָנָא הם קניינים, קנייני סודר (עמ' 809); קרובאת – קרובות (סוג של פיוטים; עמ' 828).

מונחים ממקור אסלאמי

מֹזְעֵ אַלְחֶשֶׁר – המקום שאליו נאספים המתים בתחיית המתים (עמ' 316);¹⁷ אַלְכְּתָאב אַלְצֶאדְק – תורת אמת, כתבי הקודש (ביטוי אסלאמי לקוראן; עמ' 391); כְּטָבָה –

17 ברקע ניצבת הסורה ה-59, סורת אלְחֶשֶׁר.

דרשה של בעלי המדרש או של דרשן בבית הכנסת; סוג של פיוט; שידול (?; עמ' 403);
 נוֹזֵל אֶלְשָׁרַע – מתן תורה (עמ' 510); אֶלְתַּנְזִיל, תַּנְזִיל אֶלֶּה – התורה (עמ' 511);
 אֶלְסֵלֶף אֶלְצָאֲדָק – רבותינו שדבריהם אמת (עמ' 727); אֶלְנָקֵל אֶלְצָחִיח – התורה
 שבעל פה (מילולית: המסורת האמיתית, ביטוי אסלאמי; עמ' 736); קְבֵלָה – המקום
 שאליו פונים או שחייבים לפנות בתפילה, ציון לכיוון התפילה (עמ' 768).

מונחים גאוגרפיים ואקלימיים

דִּיאר בַּחְרִי – הדלתה הצפונית במצרים (עמ' 44–45); גֶּרֶב – אזור צפון-מזרח
 מרוקו וצפון-מערב אלג'יריה, לפעמים כולל ספרד (עמ' 80); גִּבְלָה – של דו אלגבלה
 בצפון תימן (עמ' 85); דאר אלז'יב – בית הצימוקים, בורסה בפסטאט (עמ' 124);
 אֶלְמַדִּינִיָּה – פאלרמו (עמ' 127); אֶחְדָּרְ בַּה – הביאו מדרום לצפון לאורך הנילוס
 (עמ' 253); אֶנְחֶדֶר – נסע בנילוס מקהיר או פסטאט (או קליוב) לאלכסנדריה (עמ'
 253); אֶלְחֶסִינִיָּה – שכונה בקהיר (עמ' 289); טלע אַלי – נסע מצפון לדרום לאורך
 הנילוס (עמ' 331); כֹּס – רוח המונסון הנושבת ממערב למזרח (עמ' 363); כְּנֶדֶק –
 בית מכס שליד התעלה שבצפון קהיר (עמ' 420); סִילִי – תיאור סחורות מזרחיות
 (מן האי צילון [סרי לנקה] / על שם Seal בדרום הודו[?]; עמ' 574); עֶתְרִי – סוג של
 נעליים (על שם מקום בתימן; עמ' 684); פאל – שונית באזור איי Laccadive דרומית-
 מערבית מהודו (עמ' 685); פֶּם אֶלְבֶּלֶךְ – הכניסה לעיר (מן הים; עמ' 697); פִּנְצוֹרִי –
 של פִּנְצוֹר, מקום בסומאטרה, אינדונזיה (שהיה מפורסם בקמפור שלו; עמ' 698);
 פִּרְצֵה – בית המכס בעדן (עמ' 718); צִנְאֵה – נמל פסטאט על הנילוס ששימש בית
 מכס (עמ' 742–743); אֶלְוֶרְקֵ אֶלְקִמְאֶרִי – נייר קמארי (מן אלקמר, ארץ הררית ועיר
 בתימן; עמ' 807); שֶׁלְוֶרִי – של שלוד שבספרד (עמ' 896); שֶׁלְוִנִיָּה – בד או בגד עשוי
 בשלון, הסמוכה לסרגוסה שבספרד (עמ' 896–897); אֶלְתַּגֶּר – אלכסנדריה (עמ' 924).

מונחי זמן

יּוֹם אֶלְמַבִּית – היום שלפני ליל השהייה באונייה לקראת ההפלגה (עמ' 51); נֶהְרוֹז
 (= נִירוֹז) – ראש השנה הפרסי והקופטי (עמ' 502, 547); צִלְבִיָּה – מועד הפלגת
 האוניות ממצרים מערכה סמוך לחג הצלב (26 ו-27 בספטמבר; עמ' 738).

חומרים

אַמְדִי – סוג של חרס (על שם העיר אַמְד שלצפונה של מוצל; עמ' 21); אֶסְבִּידַאגֶ /
 אֶסְפִּידַאגֶ – עופרת לבנה (עמ' 28–29); בְּכָר – פנינים בלתי נקובות (עמ' 52); דֶּהֶנְגֶ –

סוג של אבן יקרה (עמ' 121); מַחֲכֶם – סוג של זכוכית (אולי מן הסוג שנקרא Hedwig; עמ' 275); טְבֵאשִׁיר – גבישי חֶזֶן או גיר (עמ' 319); טְלַחִי – סוג של נייר (עמ' 331); טְלִי – סוג בד יקר עשוי פשתן (עמ' 331); טֹרֵט/טרטיר – חומצת טרטיר (עמ' 341); יֵאֲקוּת אֲבִיָּץ – ספיר לבן (עמ' 350); מֶרְתֵךְ – חדרת-חמוצת עופרת (עמ' 490); סִילְקוֹן – עופרת אדומה (עמ' 574); סֵלְבִי – חבלים (עשויים מקליפת דקל מסוים או עץ אחר; עמ' 578); מֶרְגָּאן שאך – סוג אלמוג מעולה, עידית שבו (עמ' 874); תְּשֻׁבִיךְ – פיליגרי (פיליגרון) או קישוט מתכתי מסורג אחר (עמ' 875).

אריגים ושימושם

אבריסם/אברזום – סרט משי (עמ' 1); ברוגִי – סוג בד רקום יקר מתימן (שמא מתוצרת העיר ברוג בצפון-מערב הודו; עמ' 65); גֻּוֹכֵאנִיָּה – סוג של בגד (עמ' 96); גֻּרְגָּאנִי – (בד) מתוצרת גרגאן בצפון איראן או מתוצרת אלמריה, ספרד (עמ' 115–116); חֲמֻצִי – (בד) שעליו צורות כמראה חמצה (=חומוס|?); עמ' 284); טְבֵרִי – משי יקר תוצרת טברסתאן או באותו סגנון (עמ' 320); טְרֵאז: טְרֵאזִין – שתי כתובות ברוקד או עיטורים רקומים (עמ' 340); כֹּרֵה – סוג חולצה (עמ' 363); מֶכְסֹור – בד חתוך (חתיכת בד; עמ' 376); כֹּזֵאג – משי מאיכות נמוכה (עמ' 400); כֹּזֵ אלספר – סוג של משי (עמ' 400); כֶּשֶן – סוג של משי גס (עמ' 436); לֵאלֵס/לאַנס – משי אדום מן המזרח (עמ' 441); לֵחֶם (ריבוי של לֵחֶמָה) סלילות חוטי ערב (עמ' 450); מֵנֵאֲרִי – תוצרת מנארה בספרד או באותו סגנון (481); סְבִיבֵאת (ריבוי של סְבִיבָה) – יריעות בדים (עמ' 557); סֵאבֹורִי (=סֵאבֹורי) – סוג בד עדין מאוד (עמ' 561); טֹוֶסִי(ה) – בד או בגד עשוי בסוסה, תוניסיה, או במצרים בסגנון זה (עמ' 570–571); סֵפֵר – סוג של משי, לבנבן (?); עמ' 597); מֵעֵתֵקָה – סוג בד או בגד (עמ' 684); פֶרְסִי – בד פרסי (עמ' 717); מֶקְטֵע – פיסת אריג גדולה ששימשה גם לשמלה או לגלימה אחת; פרגוד, סוג של וילון (עמ' 798); מֶקְשֹור – סוג של משי ("מקולף"; עמ' 834); שֵאשִיָּה – חתיכת משי גדולה לכרוך בה את הטורבאן או לכיסוי הגוף, שיכלה לשמש טלית (עמ' 888); שֵרֵאב/שֵרֵאב – פשתה דקה (עמ' 902); שֵרֵאבִיָּה – סוג של בגד שיובא כנראה מן המזרח הרחוק (עמ' 902); מֵתֵכֵת – בגד משובץ, מגוהץ (?); עמ' 915).

צמחים, פירות ותבלינים

אַהֲלִילֵג – פרי האמלג (עמ' 5); אֵמֶרִי (עץ אודם) שבא מן אמר (מקום שטרם זוהה|?); עמ' 25); אֵפֶתִמוֹן – כשות (עמ' 30); בֶסֵבֵאסֵה – קליפות אגוזי מוסקט (עמ' 56); זֶרְנָב/זֶרְנָבָה – סוג של כורכום (עמ' 244); חֵטֵב קֶרְנֶפֶל – ענפי ציפורן (עמ' 267);

כאבילי – סוג של פרי האמלג' (טרמינליה Myrobalan; עמ' 359); כלתון – סוג של עץ בושם (עמ' 370); לף – סוג של קינמון (הקליפה?); עמ' 459); מַנְגֵּל – (מילה טמילית) כורכום (עמ' 481); מֶסֶךְ נָתַר – מושק בתפזורת [?]; נמכר לפי משקל, ארוז בכוס (עמ' 550); שהדירתיך – שני מפרק(נים) (מונח בוטני?); עמ' 563); צַנְדָּרוֹס – שרף הקליטריס שריחו טוב ושימש לציפוי (עמ' 742); קאקולא/קאקולה – סוג של הל (עמ' 764); שֶׁנְבֵר – תבלינים (עמ' 898–899);¹⁸ תַנְבֵּל/תַנְבֵּלִיָּה – עלי פּוֹפֵל (התמר ההודי; עמ' 919).

סחורות ומונחי סחר

אכרבה – סחורה מזרחית כלשהי, אולי קשורה לעץ הקוקוס (עמ' 11); בארבוזה/ בארבוז – סוג של אריזה (עמ' 37); כאב שאת – סחורה מזרחית כלשהי (עמ' 359); מדאסאתג (?) – מצרך תימני כלשהו (עמ' 465); נוּאֶשֶךְ – סחורה מזרחית כלשהי, אולי קשורה לעץ הקוקוס (עמ' 549); סֶפֶט – תיבת החסנה בעלת ממדים גדולים למדי (בסחר הודו; עמ' 595); אַלְמָסֶאפְרוֹן – קבוצת הסוחרים הנוסעים, בייחוד סוחרי הודו והסוחרים הנוסעים הבאים לעדן או היוצאים ממנה (עמ' 597); תַפְרָקָה ר' תַפְאָרִיק – סחורות קמעוניות (עמ' 719).

חפצים

אנגר – קערה שטוחה (עמ' 26); מוֹנְקָאָת – בגדים נאים (?); עמ' 28); בֶּטָה – שק מעור (עמ' 45); בֶּקְמִיָּה – קופסה עשויה בקם (עץ אודם?); עמ' 64); גֶּחְלָה – נאד, שק גדול מעור למים או למאכלים שונים (עמ' 98); דנגלי (idangazhi) iṭaṇṇazi – כלי למדידת זירעונים בהודו (Kerala), ארבעה נעל (nazhi) (עמ' 136); זַנְגָּלָה – מכל עשוי נחושת בעל מכסה שהיו רגילים לרשום אותו בכלי המטבח שהביאה כלה בנדונייתה (עמ' 243); זֶרְנָה – כלי נשיפה מעץ (עמ' 244); זֶרְכֻּוֹאן, זֶרְכֻּוֹאן, זֶרְכֻּוֹאן – כד שולחן (עמ' 244); מַחֲאָרָה – תבנית בצורת צדף (עמ' 266); טאַלֶם – צלחת (בדרך כלל ממתכת; עמ' 319);¹⁹ כוֹז – קנקן יין בעל זרוביית המשמש למזיגת יין (עמ' 363); לאזם – קטלא (ענק לצוואר; עמ' 448); מֵאָה – כלי קיבול לכמה חפצים (עמ' 469); מֵרְדָּבָאן/מֵרְתָבָאן – (פרסית) כד חרסינה, כלי מזוגג (עמ' 488, 490);

18 בגוף הערך הביא פרידמן הערה מדברי אחד המידענים שעברו עימו, ולפיה זו מילה הודית בשפת תולו (Tulu) ובשפת קנדה (Kannada).

19 פרידמן הפנה לערך תאלם, ועיון בו מלמד שמקור המילה בטמילית, ושם גם הפניה לדיון מחקרי בשני הכתיבים (עמ' 911).

נְשֵׁאֵיב – סיכות בצורת חצים (תכשיט אישה; עמ' 548); פִּילִם – מצע מעור (?) לשכיבה (עמ' 694–695); צֶפֶד (>סֶפֶט) – תיבה (עמ' 744); קָרֵאבָה/קָרֵאבָה – סוג של בקבוק (עמ' 828); מֶרְהָא – מרסק דורה, מטחנת יד קטנה לריסוק דורה מקולפת (עמ' 849); מֶרְפֵּעַ – כד שולחן (עמ' 867); תְּסֻדִינֶק – צמיד (פרסית; עמ' 919).²⁰

מלאכות

ארבארד – עבודת מתכת מסוג Bidriware (?) (עמ' 32); מְבֵהֶאֱג – ליטוש (אלמוגים) (עמ' 41).

בעלי מלאכה, תפקידים, משרות ומעמדות

אֶשְׁתִּיאִם – ממונה על נוסעים/מלחים (עמ' 33); אֶתֶאבֶךְ – מורו של הנסיך הצעיר השולט במקומו (עמ' 33); באניאן – בן קסטת הסוחרים בהודו או סתם סוחר שם (עמ' 37); בֶּצָאט – עושה או מוכר מרבדים (>בֶּסָאט) / עושה או מוכר סוג של מכנסיים (עמ' 59); גֶּלָאב – סיטונאי (עמ' 101); דְּיוֹאן – חיילים סדירים (עמ' 123); אלואלי – מפקד המשטרה (עמ' 196); אֶצְחָאב מְוֹאֲרִיף (!); > מְוֹאֲרִיף – פקיד משרד העיזבונות (עמ' 231); חֶרִיֶּרֶ – סוחר משי (ולאו דווקא עובד במשי, כדברי גויטיין; עמ' 314); כארדאל/כארדאר/כרדאל/כארדאר – מנהל (עמ' 380); מֶשָׂאש – עושה גבינת מֶשֶׁ (גבינה עשויה מחלב חמאה וחלב חמוץ; עמ' 491); נֶגָאב – נושא מכתבים רכוב על גמל (עמ' 496); פֶּדִיאֵר patiyār – תואר של הסוחר הראשי של שוק הסוחרים הזרים בהודו (?); עמ' 687); פֶּוֹפְלִי/פֶּוֹפְלִי – סוחר בפּוֹפֶל (עמ' 688); קֵאבֵּלָה – מיילדת (עמ' 769); קֵאבֶּן – נציגו של סוחר שמקבל בשבילו סחורות (עמ' 771); קֵאִיד – מושל צבאי בערי המגרב (עמ' 782); קֵאִים – משיח, מהדי, מנהיג משיחי, מי שטוען שהוא המשיח, (בן) דת חדשה שהופיעה (עמ' 791); קֶשָׂאשֶׁ – סוחר בגדים משומשים (עמ' 834); רֶקָאֶן – שוטר, שוטר עזר, שוטר שלא מן המניין (עמ' 870); צֵאחֶב אלְשֻׁרְטָה – בעל משרה במנהל באנדלוסיה או תואר כבוד שזכו בו יהודים שם (עמ' 905).

ספנות

גֶּאשְׁגִּיהַ – סוג של אוניית מלחמה (עמ' 85); גֶּהֶאז – שיירה של אוניות, אוניית סוחר (?); עמ' 90); (אל)וקת – עונת ההפלגה (עמ' 227); אֶוֶל אלְזֶמָאן – בתחילת עונת

20 בא אצל בלאו (הערה 1 לעיל), עמ' 214, בצורת דסתינק/דסתינאק.

ההפלגה (עמ' 242); כארם/כארם – שיירת אוניות סוחר המובילות סחורות מהודו (או הנוסעות אליה) בעונה אחת; קבוצת הסוחרים הנוסעים בה; הסחורות שבה (עמ' 382–383); כָּשָׁב – ספינה גדולה (?; עמ' 435); נָוֶל – דמי הובלה בים (עמ' 505); נרמה – סוג של אונייה (עמ' 547); מְסֻמָּרִי – ספינה המחוברת במסמרים (ולא בחבלים כמקובל באוקיינוס ההודי) / ספינה קטנה (עמ' 589); סתמי/שתמי – רשימת סחורות באונייה / דמי הרישום (עמ' 602, 910); פאל – סירה המלווה אונייה (או תא באונייה) (?; עמ' 685); שְׁכָתוֹר/שְׁכָתוֹר – אונייה ים-תיכונית (עמ' 896).

חולי ורפואה

גֹּאֲרֵשׁ – תרופה לעיכול מאכל (עמ' 119); כֹּלֵאֵן – צמח רפואי, סם מרפא לעיניים (עמ' 398); כֹּלֵנְגָאן/כֹּלֵנְגָאן – גלגה (צמח מרפא ריחני; עמ' 398); סָבָת – רדמת (עמ' 561).

ענייני ממון

הפסואת – כנראה מטבע הודי קטן (עמ' 167); רָכָס – הפרש של שער נמוך במטבע זר (עמ' 192); אֶחְמָרִי – סוג דרהם תימני (עמ' 280); חֶמְרִי – משל החמורים, שושלת ברברית, סוג של מטבע (עמ' 280); חֶסְרִי – סוג דרהם תימני (עמ' 289); טנאיה – מטבע הודי כלשהו (עמ' 338); טְרִי – רבע דינר סיציליאני, דינר טְרִי, חדש (עמ' 342); מְנֻצֹרִי – סוג של דרהם תימני (?; המתועד מאמצע המאה השתיים-עשרה; עמ' 540); סביב – מעות (עמ' 556); סוֹם – מחיר השוק (עמ' 570); עֵיטוֹרִי – סוג של דינר (עמ' 635); פּאג – מטבע הודי קטן pāga (עמ' 685); פאליאת – מטבעות הודיים (עמ' 685); תְּקָנִים – רשימת שומת נדוניה (עמ' 793); קֶסֶט/קֶצֶט – עמלה בעד חלוקת מטען בין סוחרים / חלק יחסי בהפסד (עמ' 811, 820); רְקָעָה – פתק, מכתב, מסמך (יש לתרגם לפי העניין); המחאה, הוראת תשלום; תעודת משלוח, שטר מטען (עמ' 869).

בשולי הדברים

ספר הודו הוא מפעל אדירים בהיקפו, בצורתו ובאיכותו. הוא יוצא לאור בשנים האחרונות רק בזכות מסירותו, נאמנותו, למדנותו ושקדנותו של פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן. אף שמילוננו הוא תוצר לוואי לא מתוכנן של מפעל ספר הודו, הריהו סולת מנופה, ומשהופיע הוא מעניק ממד נוסף של עומק למפעל כולו. המילון הוא כלי

רב ערך, חיוני ממש, לכל העוסק בערכית היהודית של ימי הביניים, הרבה מעבר לענייני הודו. הוא מזמן למעיין בו עיונים מלומדים, רוחב דעת, דקדקות מבורכת ורגישות לשונית משובחת, והכול מוגש בקנקן שצורתו ותוכו נאים. המילון של פרידמן הוא הישג מחקרי מעולה.

